

SULTAN ŞÂHRUH DÖNEMİNDE HERÂT EKONOMİSİ* *HERÂT ECONOMY IN THE PERIOD OF SOLTAN SHAHRUKH*

Tuba KALKAN

*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim
Dalı Doktora Öğrencisi*

Özet

Bu çalışmada XV. yüzyılın ilk yarısında hüküm süren Sultan Şâhruh döneminde (1405-1447) Herât'ın ekonomik hayatını teşkil eden tarım, hayvancılık, madencilik, ticaret ve ticaret yolları ile ticari ve endüstriyel merkezler gibi unsurlar ele alınmıştır. Söz konusu dönemde yapılan uygulamalar bölgenin kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Moğolların yıkıcı istilası sonrası Timurlular döneminde, Horasan'da ölü ya da nadasa bırakılan toprakları geri kazanmak ve ekilen alanı genişletmek için yeni barajlar ve sulama kanalları inşa edilmiştir, böylece tarımsal üretimi artırılmıştır. Ticaretin en büyük gelir kaynağı olduğuna inanan Timurlular tüccarları koruma siyasetiyle çeşitli ülkelerle ticari ilişkilerini geliştirmişlerdir. Böylece Herât canlanan ekonomisiyle XV. yüzyılda önemli ticaret merkezleri arasında yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Herât, Timurlular, Şâhruh, Ekonomi, Ticaret Yolları

Abstract

In this study, the facts like agriculture, livestock, mining, commerce, commerce routes and commercial/industrial centers are focused on, which forms the economical life of Herât in the period of Soltan Shahrukh (1405-1447) who reigned in the first half of XV. century. The activities, completed in that period, were the key point for development of that region. In Timurid period, after the devastating influx of Mongols, new ditches and dams had been built in order to recover the death or fallowed land and to enlarge the agricultural area in Horasan, and thus agricultural production was increased. Exporting also improved significantly through the progress of agriculture in this period. Timurids who believed that commerce was the best source of income, improved commercial relations with various countries thanks to policy of supporting of the traders. In this manner Herât took its place among the vital commercial centers in XV. century thanks to recovery of its economy.

Key Words: Herât, Timurids, Shahrukh, Economy, Trade Routes

GİRİŞ

Herât, dünyanın en eski şehirlerinden biridir. Afganistan'ın kuzey batısında bulunan Herât, Afganistan'daki ikinci büyük şehirdir. 16 bölgeye ayrılan Herât Eyaletinin başkenti de

---

* Bu makale "Sultan Şâhruh Döneminde Herât ve Çevresi" adlı doktora tezinin 249-271 sayfalarından üretilmiştir.

aynı isimle anılmaktadır.¹ Ortaçağ'da ise Afganistan'ın kuzey batısındaki bölgenin ismi Herât olarak anılmaktaydı.

Herât tarih boyunca daima kuzey bölgelere geçiş kapısı olmuştur. Tarihte sıklıkla fethedilmiş, birkaç kez de istilaya uğramıştır. Bu da çağlar boyunca şehrin zaman zaman yerle bir olmasına, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına ve nüfusunun azalmasına neden olmuştur. Ekolojik ve coğrafi faktörlere bağlı olarak stratejik öneme sahip olan Herât, her zaman tekrar tekrar insan yerleşimleri sağlama kapasitesine sahip olmuştur. Barış zamanları boyunca refah ve medeniyet merkezi olan Herât, Ortaçağ coğrafyacıları tarafından "Horasan'ın bahçesi"², "bölgenin şâhı"³ ve "dünya şehirlerinin göz bebeği"⁴ olarak tarif edilmektedir.

Herât şehrinin tarihi kökenleri çok az arkeolojik kanıt olması nedeniyle günümüze ışık tutabilecek kadar açık değildir. Ancak Aryalıların, M.Ö XV. yüzyılda Maveraünnehr'de nüfuslarının artması, yer azlığından ve Çinliler'in korkusundan kaynaklı ve daha iyi yerler bulmak amacıyla, at arabalarını kullanarak güneye geldikleri ve 16 vilayeti ele geçirdikleri bilinmektedir. Herât bu vilayetlerin arasında özellikle Aryalıların güney, doğu ve batıya yayılması açısından önemli bir yere sahiptir.⁵

Ortaçağ tarih ekolü, bu kentin kurulmasını büyük kentlerin kurucusu olan Makedonyalı İskender dâhil olmak üzere mitolojik kahramanlara bağlamaktadır. Bu kentin, Herirud Nehri vadisinin orta akımında yerleşmiş olması nedeniyle meşhur Makedonyalı komutanın dikkatini çekmesi gayet doğaldı. Dolayısıyla onun tarafından kurdurulan çok sayıda İskenderiyelerden birisinin burada inşa edilmiş olması gerçeklikten pek uzak ihtimal değildir.⁶ Aynı zamanda bu şehir Achemenideler döneminde şehir bölgenin önemli bir tahıl ambarı durumuna gelmiştir.

Herât bölgesi, Sasani iktidarının son iki yüzyılında Sasani İmparatorluğu ve Ak Hun-Eftalit devleti arasında yapılan savaşlarda büyük stratejik öneme sahipti. Ak Hunlar Horasan'da yerleştikten sonra, merkezlerini kendi topraklarının güneybatı ucundaki Badgis⁷ mntıkasında kurdular. Yakut, Ak Hunların (Haytallar) başkentlerinin Badgis olduğunu belirtir.⁸

İslam'ın ilk yüzyıllarında itibaren Merv ve Nişabur ile birlikte Horasan'ın tarihi başkentlerinden biri olarak kabul edilen Herât, kervan yolları üzerinde bulunmasından dolayı her zaman önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Aynı şekilde zaman zaman Orta Asya ticaretini kontrol altına almanın yanı sıra İran ve Hindistan arasında anahtar bir konumda bulunmuştur.

VII. yüzyılda Arap hâkimiyetine giren Herât daha sonra sırasıyla, Tahiriler, Saffariler ve Samanoğulları döneminde önemli bir şehir olma özelliğini korumuştur. Gazneliler ve Selçukluların hâkimiyet mücadelesinde defalarca el değiştirmiştir.

1175 yılında Gurlular'ın, 1208 yılında Harezmsahlar'ın eline geçmiştir. 1221 yılında başlayan Moğol istilası ise bölgenin ekonomisine ve kültürüne büyük darbe yapmış ve gelişimi durdurmuştur, ancak bu durgunluk çok sürmemiştir.

Cengiz Han 1221 yılında Horasan'ı fethettiğinde burayı memleketine katmayıp, "hudut boşluğuna" çevirdiği için Herât, 1222-1237 yılları arasında harabe halinde kaldı. Moğol

¹ Islamic Republic of Afghanistan Ministry of Commerce and Industries, **Herât Province**, 2007, s.5

² El-Makdîsî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir Ahsanü't-Tekâsim fı Ma'rifat el-Ekâlim (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions). (Trans. B. Collins), 1994, s.270

³ Şeyh Abdullrahman Fami Herevi, **Tarih-i Herât**, Tahran, 1387, s.147

⁴ Z.V. Togan, Herât, **İA**, V/1, s.440, İstanbul: MEB

⁵ Farug Ansari, **Şehri Arya**, Tahran,1383, s.3-4

⁶ W. Bartold "İstoriko-geografişeskom obzore İrana",Tahran, 1903, s. 33-43

⁷ Badgis Herat'a bağlı bir vilayettir.

⁸ Yakut el-Hamevi, **Jacut's geographisches wörterbuch**, 626/1229; ed. F. Sezgin, 1994 s.75

istilasının etkileri uzun sürdü ve Herât'ta istilanın sonuçları ağır yaşandı. Bu dönemde Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler kesintiye uğrarken ciddi bir demografik düşüş yaşanmıştır. Herirud vadisindeki şebekenin tahribatının özellikle yıkıcı etkisi olmuştur.⁹

Ögeday Kaan zamanında (1229-1241) Horasanı Moğol devleti içine almaya başlanınca, kumandanların "at nallatmak" ihtiyacı ile başlayan yumuşak idare devam etti. Yani ordunun gelir işleri ihtiyacını karşılamak fikri ile Herât'ın küçük miktarda ihya edilmesine müsaade edildi. Daha sonra askerlerin elbise ihtiyacını karşılamak zarureti doğdu. Şehirde eskiden yapılan dokumacılık nedeniyle sanayinin yeniden ihya edilmesi zorunlu oldu ve dokumacılık gelişti. Doğuya göç ettirilen 1000 hane kadar dokumacı Uygur bölgesinde Beşbalık'a yerleştirilmişti ve burada onlar için kârhaneler (dokuma fabrikaları) kurulmuştu. Cengiz'in Kutluğ Elşi adlı karısının malikânesine dâhil bulunan bu fabrikaların mamulâtının eski Herât mensucatı kadar ince olmadığını gören Ögeday Kaan bunun sebebini sordu. Beşbalık'taki Herâtlı ustalardan İzzeddin Mukakkam, kumaşın zerafeti için, pamuğun kalitesini bulmak lazım geldiğini, buna Beşbalık'ın ikliminin müsait olmadığını anlatınca, Ögeday Kaan 1238'de bu usta ile birlikte Herâtlı dokumacılardan 50 aile memleketine dönerek bu sanayiye orada ihya etmesini emretti. Kısa Kör adlı bir Uygur'u şehre daruga ve İzzeddin'i de malik tayin etti. Bunlar şehri iskân eden İncil kanalını ihya etmekle işe başladılar. Bir sene sonra, bu işi daha genişletmek maksadı ile 100 hane Herâtlı memleketlerine iade edildi.¹⁰

1244 yılında Moğollar'ın Şemsettin Kert'i Herât hâkimi tayin etmeleriyle bölgede Kert hanedanlığı kurulmuştur. Bu dönemin Herât kültür tarihinde önemli bir yeri vardır.¹¹ Timurluların bölgeyi fethiyle özellikle Timurdan sonra tahta çıkan oğlu Sultan Şâhruh döneminde (1405-1447) Herât, tekrar ekonomik refaha ulaşmıştır.

Herât'ın Ekonomisi

Tarihte doğu İran'ın en büyük bölgesi Horasan'dır. Bölge, zengin tarım potansiyeli ve son derece gelişmiş şehir kültürü ile ortaçağ doğu İslam dünyasının en önemli merkezi olmuştur.

Bütün Horasan gibi Herât'ın çevresi de verimliydi. Herât bölgesi verimliliğini Herirud nehrine borçludur. Bu nehir, sularını aldığı noktadan itibaren geçtiği yerleri güzelleştirir ve verimliliştirirdi. Nehrin kanallarından yayılan su, tüm vadi boyunca meyve bahçelerini, boş arazileri ve çöllere dönüşen mısır tarlalarını sulardı.¹²

Herât ise; tüm bu stratejik durumu ve politik önemi dışında eski kervan yollarının kesiştiği ticaret şehriydi. Herât kültürünün geliştiği sosyo-ekonomik ve siyasi koşullara bakılırsa XV. yüzyılın özellikle ilk yarısında, Horasan'da ekonomik kalkınmanın gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Sultan Şâhruh zamanında uyguladığı ekonomik ve sosyal politikalar, hâkimiyet alanındaki tüm şehirlerin özellikle Herât'ın önemini her geçen gün arttırmıştır.

XV. yüzyılın başlarında Şâhruh'un hâkimiyeti sırasında başkent Semerkant'tan Herât'a taşındı. Herât'ın duvarları ve kuleleri 1380 yılında Timur tarafından yıkılmıştı. Şâhruh'un tahta geçmesiyle (1405) ilk olarak yıkılan duvarlar tamir edildi.¹³ Nüfusun büyüyeceği düşüncesiyle şehrin güney duvarı 200 metre hareket ettirilerek şehrin genişliği dörtte bir oranında arttırıldı.¹⁴

⁹ Seyf İbn Yakub el-Herevi, *Tarih Name-i Herât*, Calcutta, 1944, s.83-87

¹⁰ Togan, "Herât", s.432; W. Bartold, a.g.m, s. 53-54; Recep Uslu, *Herât Tarihi*, İstanbul, 1997 s.33-34

¹¹ Recep Uslu, "Herât", DİA, c.17, 1998, s.216

¹² G.B Malleson Colonel, "Herât", *The Granary of Garden of Central Asia*, 13, London, 1880 s.36

¹³ Abdurazzak Semerkandi, *Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn*, c. II Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 2008, s.8

¹⁴ N.N. Tumanovich, "The Bazaar and Urban Life of Herat in the Middle Ages," in Rika Gyselen and Maria Szuppe, eds., *Matériaux pour l'histoire économique du monde iranien*, Studia Iranica, Cahier 21, Paris 1999, s. 278

Sultan Şâhruh, 1410 yılında Merv vadisinde bulunan Murgab barajının (Sultanabad diye de bilinir) yeniden temizlenmesi ve yeniden açılmasını emretti. Barajın restorasyonu bir ayda tamamlandı. Herât'ta da durum aynıydı. Kanallar temizlendi ve restore edildi. Örneğin Fathabad kanalı (Advan-Tizan bölümünde bulunur) Şâhruh'un veziri Hoca Giyaseddin Simanani tarafından 1406-7 yılında yeniden açıldı. Şâhruh'un attığı temeller üzerine selefleri Sultan Ebu Said ve Sultan Hüseyin, Herât ve Merv bölgelerinde sulama ağlarını genişletmeye devam ettirmişlerdir.¹⁵

Yapılan bu çalışmalar sonucunda, Cengiz Han işgalinden bu yana harabe haline gelen Merv vadisi canlandırıldı. Bu çalışmalar, önemli devlet adamları tarafından yürütülmüştü. Şâhruh bu çalışmalarda önemli devlet adamlarının katılımını sağlamak için "Ülkenin her tarafından Türk ve Tacik, zengin ve fakir katılsın" diye emretmişti. Dolayısıyla bu çalışmaya çok önem verilmişti, şehirler yeniden kurulmuş ve Herât vadisine çok sayıda çiftçi taşınmıştı¹⁶.

XIV. yüzyılın ilk yarısında Timurlular döneminde Horasan'ın ekonomik hayatının canlanması, sadece uzak ülkelerle olan ticaretin gelişmesi veya Merv vadisi gibi bazı terk edilen tarım merkezlerinin yeniden canlandırılmasıyla sınırlanmamıştı. Kısa ömürlü olsa da bu canlanma, Horasan'ın temel ekonomisi olan tarım sahasında gerçekleşmişti. İ.P. Petruşevski bu durumu, İran tarım ekonomisinin nöbetteki geçici yükselişi olarak adlandırmakta olup, Timurlulara ait bölgelerde bu olayı Şâhruh'un yürüttüğü kiralari sabitleştirme ve düşük vergi alma politikasına bağlamaktadır¹⁷.

Herât'ın geliri emlak, arazi ve ticaret mallarından alınan vergilerden sağlanıyordu. Ekonomisi ise ziraat ve ticaret üzerineydi. Şâhruh'un ölümünden sonra gelen huzursuzluk döneminde Horasan'ın ekonomisi, önemli ölçüde olumsuz etkilenmiştir.

Sultan Hüseyin Baykara (1470-1506) dönemindeki refah yılları -özellikle onun yönetiminin ilk yıllarında- Horasan'ın ekonomisi Maverâünnehir'in durumundan daha da iyi bir duruma geldi.¹⁸

Herât'ın etrafından ve içinden kervan ve ticaret yolları geçmekteydi, ortaçağ yazarlarının yolculuk tanımlamalarında inceden inceye bu seyrin bilgisi verilmektedir. İbn-i Havkal, Herât'ın Keruh nahiyesinde, "kişmiş" (üzüm) ve Irak ile diğer memleketlere götürülen "Zabib-i Taifi" (üzüm şerbeti) üretilirdi. Malin'de ise çok miktarda pirinç yetişir ve bu pirinç etrafa sevk olduğundan bahsetmiştir.¹⁹ Makdisi; Herât'ta çeşitli tatlı ve kumaşlar çeşitli ülkelere gönderilirdi²⁰ demiştir. Hamdullah Müstevfi ise Herât'ı şöyle tasvir eder; "Herât'ta 12 bülbül dükkânı, 600 hamam, kervansaray ve 359 medrese ve hangâh ve ateşhane (ateşgede) ve 4400 ev mevcuttur".²¹

Gülçin Çandarlıoğlu eserinde, Çin imparatoru Yong-lo 12 Ekim 1413'de Sultan Şâhruh'a, Ch'en Ch'eng adlı bir elçi gönderildiğinden bahseder. Ch'en Ch'eng elçilik raporunda kervansaraylardan bahsedilmektedir; yol kenarında toprak ev yaptırırlar. Adı "Lang-erh-ko'dur". Bu ev yoldan gelip gidenlerin kalıp dinlenmesi, sıcak, soğuk, yağmur felaketinden korunması içindir. Her 20'lide (11520 m) bir tahta direk dikerler. Bazı direkler

¹⁵ M. E Subtenly, *Timurids in Transition*, Brill, Usa, 2007, s.125-126

¹⁶ Semerkandi, a.g.e., s.185; Masson V.M., Romodin V.A., *Afganistan Tarihi*, 1964, Nauka. 1.cilt, s.353

¹⁷ İ.P. Petruşevskiy, "Zemledeliye", XIII-XIV. Yüzyıllarda İranda Arazi Mülkiyeti ve Tarım İlişkileri, Bilimler Akademisi Yay., 1960, s. 101, 113, 354, 357

¹⁸ "İstoriya Uzbekskoy SSR", c. 1, 1.KH, s.359

¹⁹ Yörükkan, Yusuf Ziya, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından seçmeler*, İst. 2013, s.388

²⁰ el-Makdisi, a.g.e., s.270; İsfizârî, Muinüddin-i Muhammed Zamchi, *Ravzatü'l-cennat fi evsaf-ı medineti Herat*, Tahran: İntişarat- Danişgah-ı Tahran, 1960 (1338-1339) c.II, s.7

²¹ Hamdullah Müstevfi, Nuzhat al Kulub, s.152; İsfizârî, 1339, c. II, s.9-10

yerine toprak oda kurulmuştur. Adı "La-pa-erh"tir. İçine yiyecek içecek koyarlar. Gelip gidenlerden susamış açılmış olanlar içindir."²²

Kervansaraylar, şehir içinde ve dışında konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılarıdır.²³ Herât'ta ki Kervansarayların çokluğu ekonominin de canlılığına işaret etmekteydi.

Şâhruh ve Sultan Hüseyin zamanında ekonomi ve ticaret o kadar iyi duruma geldi ki; Hürmüz, Şâhruh'un limanı, ihracat ve ithalat mallarıyla doluydu. Hatta Şâhruh'un elçileri Hanbalığ'a Çin hakanı Mong'un, sarayına gönderildiler ve Horasan ile ticaretin faydaları ona anlatıldı.²⁴

Abdurrezzâk Semerkandi'nin eserinde, Çin ile ticaret yapılmasıyla ilgili şu bilgilere ulaşmaktayız:1412 yılında Herât'a gelen Çin elçileri Çin hükümdarının mektubunu getirmişlerdi. Orada şöyle diyordu "size tüccarlarımızı göndereceğiz. Karşılıklı ilişkiler yapsınlar, yolları kesilmesin; onlar kendi istekleriyle ticaret ve meslek yapsınlar."²⁵Abdurrezzâk Semerkandi, Çin'in kıymetli kumaşlarını Mısır ve Rum'a götüren, oradan da malları Çin'e getiren bir tüccarla konuştuğundan bahseder. Tüccar, Şâhruh'un zamanında Mısır ile Çin arasındaki yolun büyük ve işlek olduğundan bahseder.²⁶

Herât'ta, geç Gur döneminde pazar, büyük cami bölgesine yakın yapılmıştı. Arka arkaya düzenlenen dükkânlar ve pazar XIV. yüzyılda Kert yöneticileri tarafından inşa edilmişti ve buna Timurlular tarafından dört pazar daha eklenmiştir. Pazarlar, şehrin ticaret hayatının en önemli halkalarından birisini teşkil etmekteydi.

Şâhruh tahta çıktığında, bölgesel ve uluslararası ticareti geliştirmek için Herât'ta bir Pazar alanı inşa ettirmeye başladı. Pazar alanı 500 yıldan fazla süreyle (1411-1935) sağlamlığını ve orijinalliğini korumuştur.²⁷

Dört parçaya bölünen şehirde yiyecek ve içecek ticareti, el yapımı ürünler özellikle orta bölgede bulunan çarşı (char-suq²⁸) bölgesinde bulunmaktaydı ve şehir kapılarına yakın bölgelerde ise endüstriyel ekipman ve dükkanlara mal üreten atölyeler bulunmaktaydı. Pazarlarda en çok kentsel ticaret ve hizmet faaliyetleri yer alırdı. Bunun yanında gıda, sebze ve tahıl satılır ve buradan çevreye dağıtımı yapılırdı. Çiftçiler tarafından çiftlikte üretilen ürünler şehre getirilir, esnaf ve tüccarlar kanalıyla satışı yapılırdı. Şâhruh'un, Herât'ın güçlendirilmesi için yaptığı planlarda ticaret önemli bir göstergedir. Bu sebeple mimari aktivitelere 1411'de pazar yerinin yeniden inşası ile başlandı.

Çarşıların (char-suq) üstü, kısa mesafeli ışıklar ve duvar tonozu ile kapatılarak ahşaptan ve sazdan çatı oluşturuldu.²⁹

Abdurrezzak Semerkandi, Şâhruh tarafından yapılan Herât'ın pazarları hakkında şöyle söyler; Şâhruh'un emrine göre çarşılar yıkılıp, yeniden kerpiç ve oymacılık ile kuruldu; sütunlar

²² Çandarlıoğlu, Gülçin, *Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri*, İstanbul 1995, s.53

²³ Şebnem Akalın, "Kervansaray", *DİA*, c.25, 2002, s.299

²⁴ Abdülhakim Tabibi, "*Târîh-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyân*" Tahran, 1368, s.14

²⁵ Semerkandi, Matla, s.220

²⁶ Matla, s.831; İsmail AKA, "XV. Yüzyılın İlk yarısında Timurlular'da Zirai ve Ticari Faaliyetler", *TDED*, c. X-XI, İstanbul, 1979-1980, s.111

²⁷ Semerkandi, Matla, s.187-189; Tumanovich, a.g.m., s.278; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, İst., 2012, s.169

²⁸ Char-suq; çarşı veya pazarların kesiştiği yerde kurulan merkezlerdir. Char -suq İran şehirlerinde sıkça görülen bir terimdir. X. Yüzyıldan itibaren bu yapılanmanın en çok bulunduğu bölgeler Herât, İsfahan, Kirman, Yezd, Hamedan, Erdebil, Meşhed, Tebriz, Nişabur, Merv ve Bell'dir. Hemen hemen her şehirde Cuma Cami, saray ve kalenin yakınında kurulurdu. Şehir ekonomilerinin kalbi olarak nitelendirilmektedir. (Bkz. Willem Floor, "Bâzâr", *Enciclopedia Iranica*, 1989, Vol IV, s.25-30)

²⁹ Abdul Wasay Najimi, *Herât*, London, 1988, s.45-46; James B. Fraser, *Narrative Journey*, London, 1825, s.31; Horasanda en eski kurulan pazarların çatıları yoktu.

ile üstü kapatıldı; bazı yerleri ışık düşmesi için açık bırakıp, diğer yerleri kapattıldı. Çarşıların her biri bahar bahçeleri gibi oldu. Dört tarafı eşit, dörtgen şeklinde olup, Herât şehrinin merkezinde kuruldu. Böyle çarşmayı dünyada hiçbir göz görmemiş, hiçbir kulak duymamıştı³⁰.

Bu pazar yerleri Herât'ın ticari, iktisadi hayatının merkezi idi. Ancak bu pazarların dışında başka pazarlar da vardı. Önünde dört Pazarın bulunduğu İç şehrin dört kapısı var idi. Bu pazarlar bu kapıların adıyla anılırdı. Belh'e çıkan kuzeydeki kapıya saray kapısı (daha sonra Malik adını almıştır), Nişabur'a çıkan batıdaki kapıya ziyad kapısı (Irak kapısı), Sicistan'a çıkan güney kapıya Firuzabad (daha sonra Kandahar ismini almıştır), Gur'a çıkan doğudaki kapıya Heşk (kuşk) kapısı denilir³¹.

Ayrıca şehrin kuzey-doğusunda Kıpçak isminde bir kapı daha bulunuyordu. Bu kapının pazarı yoktu.³² Belenitsky'ye göre, esas pazarların dışında her mahallede değişik dükkânlardan oluşan küçük pazarlar vardı. Kentte özel çeşit mallar için ve zanaat mamulleri için ticari binalar vardı, bunlar tim veya timçe olarak adlandırılırdı.³³

Şehrin dört kapısından birisi olan Melik kapısının yanında bulunan, Melik pazarının batısının bir tarafında hayvanlarla uğraşılırdı. Pazar sokağında haftada bir kez düzenlenen (açık pazar) haftalık pazarlar olurdu, şehir ve köy ahalisi satış ve değişim yapmak için mal getirirlerdi. Pazarın olduğu günlerde sokaklar insanlarla dolu olurdu. Geleneksel Cuma pazarı Kandahar çarşısı boyunca yapılırdı ve Çarşamba pazarı da Irak çarşısı boyunca yapılırdı.³⁴ Çarşıların her iki tarafında su depoları bulunurdu.³⁵

XVII - XVIII yy. dut ağaçlarından, ipek böceklerinin yetiştirilmesi ve ipek ipliklerin hazırlanması şekliyle ipekçilik, Herât ekonomisinin en önemli kaynaklarından birisiydi. Üretilen ipekten dokunan halılara, parlaklığı ve desenlerinden dolayı tüm doğu ülkelerinden yüksek talep olurdu.³⁶ Herât'ta bolca kumaş üretimi yapılırdı ve bu kumaşlar diğer ülkelere ihraç edilirdi.³⁷

Bölgenin ekonomik kaynaklarına değinirken et ve süt, yün ve deri veren hayvancılığı da anmak gerekir. Bunun dışında hayvanlar esas nakliye aracı hizmetini yerine getiriyorlardı. Herât vadisinin otlakları ve çayırıkları, özellikle de otları, sınırlarının dışında çok uzaklarda bile biliniyordu. Herâtlılar ilkbaharda atları beslemek için Bağdis'e, Ulang Kuhdastan'a, Ulang Nişin'e sürüyorlardı.³⁸ Ayrıca burada çok adette at, yük ve sürü hayvanı da yetiştirilmekteydi.³⁹

Tarım ve Sulama

Herât'ta tarım, yerel doğası nedeniyle, Timur tarihi için değerli bir kaynaktı.

Horasan vahasında tarım, özellikle Herirud vadisinde erken zamanlardan beri son derece uzmanlaşmış ve yoğunlaşmıştı. Bağcılık ve bahçecilik, sebze ve meyve yetiştiriciliği dâhil, sulu arazilerden küçük arazilere nispeten büyük bölümlerde uygulanır, sıklıkla meyve bahçeleri de bağ diye anılırdı.⁴⁰ Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Herât ise kaynaklarda

³⁰ Semerkandi, Matla, s.187

³¹ İsfizârî, 1339, c. II, s.9; Yörükan, İbn Havkal, Kitabu Suretî'l-Arz, s.386; G. Le. Strange, **The Lands of Eastern Caliphate**, London, 1966, s.409

³² Resul, Puyan, **Coğrafyay-ı Umumi Herât**, Meşhed,1388, s.160; Strange, s.409; Krawulsky, Tarih-e Hafez-e Abru, (817-823), s.18-19

³³ A.M Belenitsky, **İstoriçeskaya topografiya Gerata XV.**, Moskova,1946 s.183; Puyan, a.g.e., s.160

³⁴ Najimi, **Herât**, a.g.e., s.45-46; James B. Fraser, a.g.e., s.31

³⁵ Fraser, a.g.e., s.31

³⁶ E. Bretschneider, **Medieval Researches from eastern Asiatic sources**, London, 1898, s.290

³⁷ Brandenburg, Dietrich, **Herat: eine timuridische Hauptstadt**, Austria: Akademische Druck-Verlagsanstalt, 1977, s.9

³⁸ N.N. Tumanovich, **Gerat XVI-XVIII**, Moskova 1989, s.42

³⁹ İsfizârî, 1338, c. I, s.133-136

⁴⁰ Maria E. E., Subtenly, **Timurids in Transition**, Brill, Usa, 2007, s.116

suyu bol bir yer olarak kaydedilmektedir. Su, tarımın vazgeçilmezlerinden olduğuna göre Herât'ta da tarımsal gelişme en üst seviyeyeydi.⁴¹

O zamanlar bol miktarda kuru üzüm, fıstık, bal, koyu meyve suları (tüm doğuda sevilen şerbetin ana malzemesi) ve çerez ihraç eden Herât'ta, zamanımızda da, kuzeyden Herirûd vadisini çevreleyen dağın güney eteklerinde bol miktarda meyve ağaçları bulunmaktaydı.⁴²

İbn-i Bitar, Herât'ın üzümleri hakkında şöyle söyler “*Bana Herât'lı bir zatın anlattığına göre kışmışler güneşe bırakıldığında rengi kırmızı olur asılanı ise rengi sarı olur. Tıpkı biber gibi, büyüğü nohut gibi rengi ise yeşil olur. Evlerde de gölgede bırakıldığında ise rengi yeşil olur. Arapça'sı kışmıştır. Farsçası kışmış'tır. Bunun en tatlıları Fars ve Horasan ülkesindedir. Horasan'daki, Farisi'dekine göre daha kalitelidir. Daha kırmızı ve tatlıdır. Üzüümü çok tatlı, salkımı ise kol kadardır. Ben bu üzümünden derede, selmesede çok gördüm fakat bunların rengi siyahtır.*”⁴³

Cam ve Hvac vilayetleri ile Herât ve Meşed, Timur dönemindeki önemli merkezlerdi. Herât'a bağlı Cam vilayeti boydan boya sulama kanalları ile donatılmıştı. Bu sebeple meyvesi boldur. Hvac vilayetinin ise üzüm, kavun ve narı güzeldir. Zavede ise ipek, tahıl, pamuk ve üzüm gibi meyveler yetiştirilirdi.⁴⁴ Güney vilayeti Kuhistan'da pamuk ve ipek, çoğunlukla Herât halkının giysi ihtiyacını karşılamak için yetiştiriliyordu.⁴⁵ Ayrıca Astarabad'da⁴⁶, Hvac'ta⁴⁷ ve Cam vilayetinde çok dut ağacı bulunur ve bu sebeple ipek üretilirdi.⁴⁸

Badgis'te çok çeşitli meyveler yetişirdi. Baba şeyhi adı verilen leziz kavunları pek meşhurdu. Kavun pazarının hâsılatı her yıl 50 bin kepeki dinar tutarındaydı. Badgis, o zamanın Herâtı için hayati önem taşıyan malların tedarikçisiydi. Oradan atlar, koyunlar ve çeşitli küçükbaş hayvanlar, tahıl ve kereste gelirdi.⁴⁹

Gur ve Garcistan ve Sahar ve Tulak'ta; bal bulunurdu. Yabani büyüyen ağaçlarda armut ve Dulane (meyvesi küçük bir elmaya benzer) ağacı bulunurdu. Bunun yanı sıra birçok başka cins ağaçlar vardı. Uçurumlar ceviz ağaçlarıyla doluydu ve Murgab'ın kıyısında birçok incir ağaçları büyüdü.⁵⁰

Turan- Tunıyan Bölüğü⁵¹, Alencan Bölüğü⁵², Parvane ve Havadaştak Bölüğü⁵³, Kamborak Bölüğü⁵⁴, Advan ve Tizan Bölüğü⁵⁵nde tarım gelişmişti. Karuh vilayetinde kayısı ve kuru üzüm, buradan bütün komşu bölge ve şehirlere büyük miktarlarda ihraç edilirdi.⁵⁶

⁴¹ Piyadeoğlu, a.g.e., s.181

⁴² W. Barthold, “Herat ve Herirud Boyu” *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 27, 1973, s.182; Dietrich Brandenburg, *Herat: eine timuridische Hauptstadt*, Austria: Akademische Druck-Verlagsanstalt, 1977, s.10

⁴³ İbn Al-Bitar, Kitab al-jamî'li mufradat al-adwiya wa al-aghdhiya, www.alwaraq.net, s.602

⁴⁴ Nuhzat al-Klub, s.154; Piyadeoğlu, a.g.e., s.181

⁴⁵ Bernard O'Kane, *Timurid Architecture in khurasan*, 1987, s.2

⁴⁶ İsfizârî, 1338, c. I s,299; Brandenburg, a.g.e., s.9

⁴⁷ Herat'a bağlı bir vilayet

⁴⁸ Dorothea Krawulsky, *Horasan zur Timuridenzeit nach dem Tarih-e Hâfiz-e Ebrû*, Wiesbaden 1982, s.37

⁴⁹ İsfizari, 1338, c. I, s.133-136

⁵⁰ Krawulsky, *Tarih-e Hafez-e Abru*, (817-823), s.33

⁵¹ Krawulsky, *Tarih-e Hafez-e Abru* (817-823), s. 25

⁵² Hâfiz-ı Ebrû (1349), *Coğrafya-ı Hafız Ebru Kismet-i rub'i Horasan*, yay. Mail-i Herevî, Tahrân, s.19

⁵³ Krawulsky, *Tarih-e Hafez-e Abru* (817-823), s. 27

⁵⁴ Krawulsky, *Tarih-e Hafez-e Abru* (817-823), s. 28

⁵⁵ Krawulsky, *Tarih-e Hafez-e Abru* (817-823), s. 28

⁵⁶ İbn Havkal, *The oriental geography of Ebn Haukal*, London, 1800, s.119; İbn Havkal, *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacıları*, s.388;

Murgab vilayetinin susamı ve pirinci meşhurdur. Bu vilayet özellikle pirinçten vergilendirilirdi.⁵⁷

Vilayet-i İsfizar'da, bütün meyve çeşitleri üretilirdi. En meşhuru olan İsfizar'a özgü ilkbahara kadar dayanan hus revan armutlarıydı. Barzinabat adını taşıyan bir köye mahsus olarak gelen bir nevi çekirdeksiz üzüme, denildiğine göre bu yerin adı verilmekteydi.⁵⁸ Yahya Abad'da bol tahıl (galle) büyürdü.⁵⁹ Vilayet-i Baharz'da bal tadından ayırt edilemeyecek kalitede üzüm şurupları üretilirdi.⁶⁰

Vilayet-i Fuşenc'de odun bolca ihraç edilirdi. Ardıç ağaçları meşhurdu. İçinde bol, çeşit çeşit meyve bulunan sayısız bahçeleri, özellikle de üzüm, vardı. Çok sayıda kuru üzüm (meviz) ve kuş üzümü (kesmes) kurutulurdu. Çoğunlukla Ar'ar veya Nagu ağacı (dağ selvisi) bulunurdu. Ayrıca yirmi men kadar ağır olan karpuzlar (Hinduvanî) yetiştirilmekteydi.⁶¹

Siyavuş kasabasında 30.000 dirhem kadar harvar üzümü elde edilirdi.⁶² Şaberghan'ın kavunu çoktu ve iyiydi. Kavunları çoğunlukla kurutulardı. Bunlara Kak-i kharbuze derler, Herât'a ve vilayete gönderirlerdi.⁶³

Badem tanelerinden preslenerek (taşla ezilerek) acı siyah yağ elde ediliyordu. Bu yağ aydınlatmada kullanılıyordu, çünkü mumlar çok pahalıydı ve köylülerin mum alabilecek paraları yoktu. Ayrıca, bu yağ ile hayvanların yaralarını tedavi ediyorlardı.⁶⁴

İsfizârî eserinde, illerin büyüyen ekonomisi ile ilgili şöyle söyler "Merv büyük, son derece verimli, çok sayıda ilçe ve köylerden oluşan geniş ölçümlü şehirdir. Buğday ve pamuk hasılatı başka hiçbir şehirde yoktur. Herât ehlinin ekmek ve giysilerinin çoğu bu buğday ve pamuktandır. Horasan sultanları odununun çokluğu ve kış havasının hoşluğu sebebiyle orada kışlarlar".⁶⁵ Ayrıca karaağaç, söğüt, akasya, köknar, selvi ağacı yetiştirdi.⁶⁶

Sultan Hüseyin zamanı boyunca Herât bölgesinde uygulanan yoğun sulama tipi elle yapılan tarım; irşad el-ziraat olarak açıklanır. Bu yöntem Kasım b. Yusuf Ebu Nasri tarafından 921/1515'te Herât'ta oluşturulmuştu.

Herât bölgesinde, irşad el-ziraat'ın büyük kısmı, meyve ağaçları ve üzüm yetiştiriciliğinden oluşuyordu. Bunun yanı sıra sebze bahçeleri, çiçekler, aromatik bitkiler ticari veya tıbbi amaçlar için kullanılan bitkiler ünlüydü. Ayrıca Nektardan da çeşitli ürünler elde edilirdi.⁶⁷

İrshad al-Ziraa'nın yazarı Kasım b. Yusuf, eserinde yetiştirilen ürünleri tek tek tasnif edip açıklamıştır.⁶⁸ Tedavi çalışmalarına salatalık, marul ve ıspanak, turp, soğan ve sarımsak, pancar ve patlıcan bahçe sebzeleri dâhildir. Ayrıca, aromatik bitkiler ve birçok ot, kök boya, kına, kenevirin endüstriyel amaçlar için kullanılacak bitkiler vardır. Eserde dönemin Süs ağaçları ve çalıları (örneğin çınar, kavak ve yasemin) ve çiçekleri (özellikle gülün birçok çeşidi) ve safran iyi açıklanır.⁶⁹

⁵⁷ İsfizârî, 1338, I, s.172

⁵⁸ İsfizârî, 1338, c. I, s.107-118

⁵⁹ Krawulsky Tarih-e Hafez-e Abru, s.45

⁶⁰ Krawulsky, Tarih-e Hafez-e Abru, s.38

⁶¹ Krawulsky, Tarih-e Hafez-e Abru, s.42; Yakut, c. II, s.427; İbn Hawkal, s.217

⁶² İsfizârî, Eserin özellikle ravza-i sevvum; Çemen-i devvum kısmının özeti için Bk. İ.Ü TDED İstanbul,1946, s.207

⁶³ İsfizârî, 1338, c. I, s.170-171

⁶⁴ Tumanovich, a.g.e., s.42

⁶⁵ İsfizârî I, 1338, s.173

⁶⁶ E. Bretschneider, *Medieval Researches from eastern Asiatic sources*, London, 1898s.290; Qasim b. Yusuf, *Irshad al-zira'a*, Edited by Muhammad Mushiri. Intisharat-i Danishgih-i, Tahran, 1346 s.197

⁶⁷ Irshad al-zira'a, s.154

⁶⁸ Irshad al-zira'a, s.79-104

⁶⁹ Irshad al-zira'a, s.154

Herât'ta toprağın % 10'undan daha azı, hububat ekimi (öncelikle buğday ve arpa bundan başka darı ve pirinç) ve baklagiller (fasulye, mercimek ve nohut) için ayrılmıştır.⁷⁰

Herât'ı çevreleyen arazide çok yoğun nüfus mevcuttur. Tüm Herât vadisi, Obek'den Kusan'a kadar (uzunluğu 120 ve genişliği 12 mil) bir bağdan ibaretti. Her şey inanılmaz bollukta yetişmekteydi. Buğday ve arpa çok büyük miktarlarda ekilmekle birlikte erik, kayısı, üzüm, badem, dut ağacı, safran, ceviz ve fıstık yabancı olarak dağ eteklerinde yetişmekteydi. Bu listeye inciri, narı, armudu, elmayı ve vişneyi de eklemek gerekir.⁷¹ Ayrıca Çinli seyyahlar şeker kamışının da Herât'tan yayıldığını belirtmektedir.⁷²

Tıpta kullanılan asafoetida (Şeytantesi) otu tipik bir İran bitkisidir. Herât'ta yaygın olarak yetiştirilir ve Hindistan'a sevk edilirdi.⁷³

Çin'de t'si diye anılan bir çeşit badem Herât'tan ihraç edilirdi.⁷⁴ Çinliler'in Kuh-Kiluyeh diye adlandırdığı bir çeşit incir ağacında Tebes'le⁷⁵ Herât arasında yetiştirilmekteydi.⁷⁶ Semerkant, Hotan ve Herât'ta kehribar yapılırdı.⁷⁷

Araştırdığımız dönemin kaynaklarında, Herât vilayetinin topraklarında yetiştirilen bir dizi hububat, baklagiller, yağ ve sanayi bitkileri anılmaktadır. Özellikle, "İrşad al- Ziraat" olarak adlandırılan XVI. yüzyılın başlarında Herât'ta Fazil Haravi tarafından derlenen ziraat üretimi ile ilgili broşürde bunlar detaylı olarak anlatılmaktadır. Orada anılan ekinler birçok yüzyıl boyunca Herirud vadisinde geleneksel olarak yetiştirilmişlerdir.⁷⁸

Aşağıdaki tabloda verilenler yemekte kullanılan bitkilerdir. Ancak Biz incelediğimiz dönemdeki kaynaklarda tütün ve afyon hakkında bilgilere rastlayamadık.

⁷⁰ Irshad al-zira'a, s.79-104; Subtenly, a.g.e., s.118

⁷¹ C. E. Stewart, Stewart, **The Herât Valley and the Persian Border, from the Hari-Rud to Sistan**, 1986 s.149; Tumanovich, a.g.e., s.40; Fraser, Narrative Journey, s.31

⁷² Berthold Laufer, **Sino-İranica Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient İran**, Chicago, 1893, s.347

⁷³ Berthold Laufer, a.g.e., s.354

⁷⁴ Berthold Laufer, a.g.e., s.409

⁷⁵ Tebes (Tabas) şehri İran'ın Yezd eyaletine bağlıdır. Tarihte Horasan sınırları içerisinde bulunuyordu.

⁷⁶ Berthold Laufer, a.g.e., s.412

⁷⁷ Berthold Laufer, a.g.e., s.522

⁷⁸ Tumanovich, a.g.e., s.41

XVI. yüzyılda Herât'ta yetiştirilen bitkiler	Cüft - i gau (1 Cüft - i gau = 8 hektar)
1. Buğday (çeşitli türleri)	1000
2. Pirinç (çeltik)	630
3. Arpa	500
4. Mısır (darı)	800
5. Akdarı (çeşitli türleri)	
6. Mana	
7. Fasulye	10
8. Sümbül fasulyesi	2
9. Soğan	10
10. Havuç	40
11. Pancar	10
12. Lahana	2
13. Şalgam	5
14. Kırmızıbiber	1
15. Patlıcan	1
16. Çeşitli yeşillikler	130
17. Bostan bitkileri (karpuz, kavun, kabak ve vs)	300
18. Yonca	200
19. Pamuk	220
20. Tütün	5
21. Haşhaş	2
22. Afyon	40
23. Mendo (hububat)	40
24. Şiftel (hububat)	Buğday toplandıktan sonra onun yerine ekilmektedir. ⁷⁹
25. Susam	

Üzüm konusunda ise daha XV. yüzyılda buradaki çeşitleri özellikle belirtiliyordu. Nizam-i Arûdî Samarkandi "Çahar makala" eserinde Herât'ın çevresinde 120 çeşit üzümün yetiştiğini, her birinin diğerinden daha yumuşak ve lezzetli olduğunu yazıyordu; "Böyle üzümün dünyanın hiçbir yerinde bulamazsın: yeşil, çok ince kabuklu, küçücük çekirdekli ve çok etliler; siyah olanları, şeker gibi tatlıdır" der.

Üzüm çeşitleri getirilen yerlere göre adlandırılıyordu: Semarkand, Kunduz, Buhara, Astrabad, Turşiz, Baharz, Belh üzümü şeklindedir.⁸⁰ "Özellikle Parniyan ve Kalincari adındaki üzüm çeşitleri dünyanın hiçbir yerinde yoktur. Bu üzümlerin tadı İnce kabuklu, küçük çekirdekli ve çok tatlıdır".⁸¹ Kasım ibn Yusuf Ebu Nasr Haravi, eserinde bildiği tüm üzüm çeşitlerini sıralamaktadır.⁸²

Sulama teknolojileri bölgeye bağlı olarak, yer altı ve yerüstü suları olarak çeşitlilik gösterir. Horasan'da üç çeşit sulama şekli görürüz;

1) Büyük dağıtım kanalları (Nehir ve cuy gibi); ağları dışarı olan dal şeklinde kollarıyla etraftaki küçük nehirleri de besleyen büyük nehirlerden yapılan sulama Harirud, Murghab, Tejen ve Balkhab nehirlerinde olduğu gibi.

2) Yeraltı kanalları (kanat veya kariz); yeraltı sularının kazdıkları ve sırayla dağıtım kanallarıyla beslenen bu türe kuyu sayesinde erişim sağlanır.

⁷⁹ Tumanovich, a.g.e., s.41

⁸⁰ Nizami Arûdî Samarkandi, **Çahar Maqala**, London: Printed by the Cambridge University Press (1921), 78-79

⁸¹ Çahar Maqala, s.33-34

⁸² Kasım b. Yusuf, Irshad al-zira'a, 113-116

3) Baraj veya bent (band); tuğla veya kuru taştan inşa edilen kuyular vasıtasıyla, bazen sadece ham hafriyat tarafından erişilebilir türdür.

Kanallarla sulama, Horasan'da tarımsal sulamada çok az rol oynamıştır.

Moğol sonrası Horasan'da ekilen alanı genişletmek için yeni sulama kanalları inşa ederek ölü ya da nadasa bırakılan toprakları geri kazanmak gerekiyordu. Bu nedenle Timurlular döneminde, sulama kanalları ve baraj inşaatına önem verilerek tarımsal üretimi artırmak için bir çalışma başlatıldı.

Sulama kanalı açmak ve tuğladan baraj yapabilmek için önemli bir sermaye gerekiyordu. Bunun için de devletin ya da güçlü kişilerin desteğine ihtiyaç vardı. İnşaat ve restorasyon çalışmalarına destek vermek Timur hükümdarlarına ek bir motivasyon veriyordu.⁸³ Timur'un ölümünden sonra ise; onun torunları ve halefleri Merv, Herât ve Meşhed gibi bölgelerde tarıma hız kazandırmışlardır.

Sultan Şâhruh, 812/1410 yılında Merv vadisinde bulunan Murgab barajının (Sultanabad diye bilinir) yeniden temizlenmesi ve yeniden açılmasını emretti. Sultan Şâhruh'un emirleri Alike Kükeltaş, Emir Musa ve Emir Ali Şakkani barajın restorasyonunu bir ayda tamamladılar. Herât'ta da durum aynıydı. Kanallar temizlendi ve restore edildi. Örneğin Fathabad kanalı (Advan-Tizan bölüğünde bulunur) Şâhruh'un veziri Hoca Giyaseddin Simanani tarafından 809/1406-7 yılında yeniden açıldı. Sultan Şâhruh'un attığı temeller üzerine selefleri Sultan Ebu Said ve Sultan Hüseyin, Herât ve Merv bölgelerinde sulama ağlarını genişletmeye devam ettiler.⁸⁴

Maden

Herât'ın en önemli faaliyeti demir dövmeçiliği idi. Herât'ın demiri ve bundan üretilen malzemeleri, yakın ve uzak çevresinde çok değer görmekteydi. Herât-Rud vilayetinde kurşun ve demir maden ocakları işletiliyordu ve de seng-i sorme burada kırılmakta ve Sirhest ağaçları burada büyümekte idi. Çünkü Herirud'un dağları sık bir ormanla donanmıştı.⁸⁵

Bölgenin ormanları da büyük değere sahiplerdi. Bu yere özgü olan ağaç türlerinden kaynaklar, sık olarak kavaklardan, çınarlardan, servilerden ve çamlardan söz eder. Arap coğrafyacı İbn-i Rüsteh'in verilerine göre X. yüzyıl başlarında orman ağaçları Herât bölgesinden diğer doğu ülkelerine ihraç ediliyordu. XVII. XVIII. yüzyılda yerel toprak sahipleri çam korularını yetiştiriyorlardı ve inşaatla kullanılan ağaçların ticaretini yapıyorlardı.

Herât bölgesinde madenlerin de işlenmesi yapılıyordu. XVII. yüzyılda Mahmut İbn-i Vali buradaki kurşun ve demir madeni yataklarından, ayrıca sürme üretiminden söz ediyordu. İngiliz Binbaşı Malleson Colonel'in tanıklığı da bunu doğrulamaktadır: "Horasan vilayetindeki dağlar tamamen madenlerle doludur; bunların içinde kurşunun, demirin, gümüşün sayısız rezervleri bulunmaktadır; burada metallerin işlenmesi ilkel aşamadır. Buna rağmen, hemen toprak yüzeyinde bulunan madenlerden yapılan kılıçlar ve bıçaklar, tüm Orta Asya'da yüksek değere sahiplerdir."⁸⁶

Obeh vilayetinde ise; Herirud'un sol kenarındaki dağlarda "demir madeni ocaklarında, ayrıca kalay, demir sülfat ve kükürt bulunurdu, Herirud'un sağ kenarı ise sadece bakır yatakları ile zengindi. Buradan "inanılmaz derecede beyaz olan ve çok kaliteli ince taneli mermerin büyük parçaları çıkarılmaktadır. Bu dağ zincirinin her yerinde gri renkli mermere rastlanmaktadır."⁸⁷

⁸³ Subtenly, a.g.e., s.122-124

⁸⁴ Subtenly, a.g.e., s.125-126

⁸⁵ Krawulsky, Tarih-e Hafez-e Abru, 30-31; Brendenburg, a.g.e., s.10

⁸⁶ Tumanovich, a.g.e., s.41, Colonel, a.g.e., s.94, 93

⁸⁷ Bartold, İÜ, TDED, s.212; Tumanovich, a.g.e., s.41-42

Ch'en Ch'eng elçilik raporunda "Bu yerde bakır, demir işleme öğretilir. Bunlardan sert keskin aletler yapılır" der. Raporda, Herâtlılar'ın maden işçiliğinin yanı sıra seramikte de ileri düzeyde olduğunu anlıyoruz. Ch'en Ch'eng "Porselen şeyler daha zarif yapılır. Üzerine çiçek, ot resmi çizilir. Renkli boya ile boyanır. Burada "lio-li" (cam gibi parlak, şeffaf olmayan bir çeşit porselen) den yapılan şeyler üretilir. Renkli, ince lio-li tabakları ile pencere yapılır. Böylece ışık alınır. İnsanın gözü kamaşır" der.⁸⁸

Hafız-ıEbru, "Eskiden Garcistan'da altın madenleri bulunuyordu. Sultan Sencer zamanında altınlar çıkartılırdı" der.⁸⁹

Ticaret Yolları

Coğrafi durumu sayesinde Herât, erken dönemlerde Hindistan ve İran arasındaki ticaretin en önemli transit noktası idi. Çin'den gelip Orta Doğu ve Avrupa'ya giden İpek Yolu, şehrin içinden geçirdi. Kervanlar Herât'a dinlenmek, yemek yemek ve alışveriş için uğrarlardı. Şehrin içinden geçen kervanlar yerel pazarlarda yerel halkla alışveriş imkânı bulurlardı.⁹⁰

Antik zamanlarda, İndo-Herât-Şuşa uluslararası karayolu çok kullanılırdı. Kandahar yolu ile Şuşa'dan Orta Doğu'ya geçişi olan büyük yollar: Dilam, Ferah, Herât, Nişabur, Sebzivar, Tapehissar, Kum, Hamedan, Tapehiyandır. Herât'a kestirme yol Merv – Anau yolundan gidiyordu. Merv, Hintli tüccarların önemli ticaret merkeziydi. Bu yol Aşkabad'a doğru ilerliyordu. Herât-Merv-Tepehisar çevre yolu olarak anılıyordu. Kirman'dan kuzeye giden çevreyolu ise Yezd, İsfahan, Kaşhan ve Kum'da İndo-Herât-Şuşa yoluyla birleşiyordu. Bactria'dan Babil'e giden yol ise yine İndo-Herât-Şuşa uluslararası karayoluyla Nişabur'a ve Tahran'dan Damgan'a gidilerek devam ediyordu.⁹¹

Bölge verimliliğiyle çevresinde çok meşhurdu. Zamanla Herât sıradan olmayan bir ticaret merkezi haline geldi.

Hindistan'dan gelip Buhara'dan geçen yollar İran'ın merkezinde birleşiyordu, yıkım ve yağma sırasındaki sıkıntılı zamanda bu verimli ve sulak vadi Herât'ı her zaman korumuştur.⁹²

Herât doğu-batı ticaret yolları üzerinde bir istasyon olduğu kadar, kuzeyden güneye, Hindistan yarımadasının ovalarına, ticaret ve istila yolları için köprüydü. Verimli Herirud vadisi, geçmişte bu bölgede sakinleri için bir uygarlık merkezi geliştirmek için zenginlik kaynağı olmuştur.⁹³

Herât'ta yeni mallar değişir, paketlenir, yeniden düzenlenirdi. Hatta bazı günler ya da haftalar boyunca tüccarlar burada dinlenirdi.⁹⁴

İbn-i Rüsteh eserinde, Nişabur-Herât, Herât-Kirman ve Herât-Sistan rotasından bahsetmektedir.⁹⁵

Nişabur'un kuzeydoğusundan Meşhed ve Tus'a ana hat giderdi, bu hat Herât'ın güneydoğusuna doğruydü. Herât'ın batısında sırasıyla dört yol ayrımı vardı; bu güzergâhlar (yaklaşık kuzey doğu ile güneye doğru):

1- Kuzeyden Bağhshur'dan Marv-ar Rud' a veya Murgab nehri Merv-ar-ud'dan doğru (ve Balkh'a devam eder, Hindistan'dan gelen ticaret yoluna "İpekyolu'na") geliyordu.

⁸⁸ Çandarlıoğlu, a.g.e. , s.54

⁸⁹ Tarih-e Hafez-e Abru, s.34

⁹⁰ Najimi, a.g.e., s.26

⁹¹ Charan Prasad, **Foreign trade and commerce in ancient India**, Delhi, 1977, 141-144; Hippisley Cunliffe Marsh, **Description of a Journey Overland to India, viâ Meshed, Herât, Candahar and the,1872**, s.58

⁹² G.B Malleon Colonel, "**Herât**", The Granary of Garden of Central Asia 13, London, 1880, a.ge., s.45; Fraser, Narrative Journey, s.31

⁹³ Richard Frye, **Ancient Iran**, München, 1993,s.15

⁹⁴ H. Vambery, **Herât's Importance**, Science, Vol. 5, No. 122 (Jun. 5, 1885), s.467

⁹⁵ İbn-i Rüsteh, **Kitabu'l-Â'lâki'n-Nefise**, tas: Ebi Ali Ahmed b. Ömer, tah: F.Sezgin, Leiden, 1981, s.199-201

2- Kuzeydoğudan Abshin'e kadar ve oradan da devamla kuzeybatıya doğru aynı şekilde Marv-ar-Rud (ya da Balkh) uzanıyordu.

3- Doğudan uzanan Harirud vadisinden veya Herât nehrinden Ghuristan'ın sınırı Khushk'a kadar uzanıyordu.

4- Neredeyse tam güney yönünden İsfuzar (veya Sicistan'ın Haruda yakınındaki Sebezivar) üzerinden Sicistan iline, Farah ve aynı isimdeki nehir üzerinden, Karnin'den Khwas'a; Khwash nehrine kadar uzanıyordu. Bu yol nehirle kesişiyordu, bu nehirler Zarah gölünde birleşirdi. Aslında bu bir tesadüf olmasa gerek, bu yol ve yerlerin ana istasyon ve hedef noktaları sulak ve bereketli nehir vadilerine (Murghab, Herât, Farah, Khwash-nehri) kadar gelmişti.⁹⁶

Ayrıca Herât'tan Buhara'ya giden kervan yollarının iki önemli uğrak yeri vardı. Birisi Herât'ın doğusunda bulunan Meymene bir diğeri ise batısında kalan Serahs'tı. Buhara'ya Murgab nehri üzerinden gidilirdi.⁹⁷

XIX. yüzyıl seyyahlarından Calude Clerk, Zendican'dan Herât'a Heri Rud'un kenarından giden ve köylerin arasından geçen bir yoldan bahseder. Buna göre; Herât'tan Şahrud'a kadar giden yolda çeşitli rotalar bulunmaktadır. Bu rotalardan en önemlisi Herât'tan Guryan'a giden ve oradan Horasan'ın Tuz çölüne kadar devam eden yoldur.⁹⁸

Ekonominin en büyük göstergesi olan para, Herât'ta ilk olarak Sasaniler döneminde basılmıştır. Sasaniler, Abbâsiler ve Tâhirîler döneminde gümüş paralar görülmekle birlikte Samaniler döneminde ağırlıklı olarak altın paralar basılmıştır. 995 yılında bulunan bir altın paranın üzerinde Samani hükümdarı Sebüktekin'in adı bulunmuştur. Yine Gazneliler dönemine ait Herât'ta basılan altın paralar mevcuttur. Selçuklular döneminde ise; 1061-62 yılında basılan Sultan Alparslan'a ait altın, Sultan Sencer'e ait 1126-27 yılında basılan yaldız gümüş dinar ve 1131-32 yılında basılan açık renk altın para bulunmuştur. Timurlular döneminde ise daha çok gümüş paralar basılmıştır.⁹⁹

Ch'en Ch'eng elçilik raporunda şunları aktarır: "Alışverişte genel olarak gümüş para kullanılır. Büyüklerinin ağırlığı 1 ch'ien¹⁰⁰, 6 fen dir. Teng-ko (Tenge) diye adlandırılır. Daha küçük paranın ağırlığı 8 fen dir. Ti-na (dinar) diye adlandırılır. Daha küçük her paranın ağırlığı 4 fen dir. Chia-chi-mei diye adlandırılır.

Üç çeşit para bulunmaktadır. Memurlar kendi kendilerine bu paraları yaparlar. Yaptıktan sonra Başkan'a vergi verirler. Bu paralar damga kullanılıp tasdik edilir. Bunlar ticarete kullanılabilir. Tasdik olmayanlar kullanılamaz. Chia-chi-mei'den daha küçük bakır para yapılır. Bu p'u-li (pul) diye adlandırılır. Bazen 6 bazen 9 tanesi bir Chia-chi-mei'e eşittir. Ancak burada tou¹⁰¹ veya hu kullanmıyorlar. Yalnız terazi kullanıyorlar. Bu terazi sisteminde iki uçta tabak ortada ölçü vardı. Bu tabağa büyük küçük demir, chin, liang hafif ağırlık koyarlar. Bu ölçü ile ağırlıklar ölçülür. Hububat da tabak ile ölçülür. Onun ağırlık ölçüsü usulü her yerde aynı değildir. Standart bir sistemi yoktur. Vergisi onda ikidir. Alışverişte vergiyi alıcı verir. Memleketin kullandığı para buna dayanır.¹⁰²

⁹⁶ Brandenburg, Dietrich, **Herat: eine timuridische Hauptstadt**, Austria: Akademishche Druck-Verlagsanstalt, 1977, s.9

⁹⁷ Munshi Mohun LAL, "A brief description of herat", **journal of the asiatic society of bengal**,1934, s.10

⁹⁸ Hippisley Cunliffe Marsh, s.47

⁹⁹ Ömer Diler, İslam Darp Yerleri: **İslamic Mints**, İstanbul, 2009, s.1302-1309

¹⁰⁰ 1 Chin =0.597 kg. Çin mahalli ağırlık ölçüsü

¹⁰¹ 1 Sheng=1.035 litre Çin mahalli hacmi ölçüsü. 1 Hu=10 tou, 1 tou=10 sheng, 1 sheng=10 ko

¹⁰² Çandarlıoğlu, a.g.e., s.49

c) Herât'taki Ticari ve Endüstriyel Merkezler

Herât, başşehir olması dolayısı ile bütün imparatorluğun gelirlerinin toplandığı yerd. Şehrin içindeki gibi surlarının dışında da pazar sokakları ve şeritlerinin çok önemi vardı. Enteresan olanı bu sokakların en büyükleri, şehirdeki pazar sokaklarının devamıydı. Ancak şehir, pazarın sokaklarından, surlardaki kapılara varınca bitiyordu İsfizârî'ye göre, her kapının dış tarafında şehrin kültürel şeridinin sonuna kadar neredeyse bir fersah mesafeye kadar pazar devam ederdi¹⁰³.

Bunun dışında diğer küçük sokak ve mahallelerde de pazarlar vardı. İsfizârî, Herât çevresindeki pazarlar hakkında şöyle der: "Her sokak ve mahallenin başında değişik dükkânlardan oluşan pazarlar vardır"¹⁰⁴. Herât çevresindeki bazı pazarlar çok gelişmişti. Mesela Dar-ul İbade, (bir ziyaret yeri) bunlardan biridir. Burada iki bine yakın dükkân vardı.¹⁰⁵.

Orta Çağ'da Herât, köle ticaretinin merkezi olarak tanınıyordu. Şehirde önemli bir köle pazarı bulunmaktaydı. Türkistan ve Kandahar yolu ile Hindistan'dan buraya her yıl yaklaşık 20.000 köle getirilir ve bunlar ucuzluğu olmadan, gerçek kıymeti ne ise ona göre satılırdı.¹⁰⁶

Herât çevresinde, özel ürün satan pazarlar da bilinirdi. Mesela kuzey surun yanında özel at pazarı vardı¹⁰⁷. Çinli seyyah Ch'en Ch'eng elçilik raporunda "at, deve, çeşitli evcil hayvanlar satanlar da bir araya toplanır" diye aktarmaktadır.¹⁰⁸ Buradan anlaşılan elçinin raporunda hayvan pazarlarını kastetmiş olduğudur.

Melik kapısının yanında asma köprünün hemen ardında çizmeciler pazarı vardı¹⁰⁹. Şehrin kuzeyindeki Melik kapısına yakın yerdeki şapka pazarının (Tim-i takiyar furuşan tim) Melik pazarına bitişik olması mümkündür¹¹⁰. Ayrıca yine Melik kapısında, buradan çok uzak olmayan şehrin içindeki kalenin dibinde Sebzeci mahallesinin bulunduğundan söz edilmektedir. Büyük ihtimalle burada sebze ticareti yapılıyordu, şehirliler o sebzeleri şehir dışında yetiştiriyorlardı.¹¹¹ Nizami Arudi'nin eserinden burada kasapların ve ilaç satan dükkânların varlığını öğrenmekteyiz.¹¹²Tüm XV. yüzyıl boyunca Herât'ın gelişmiş uluslararası ticarete ve iç ticaretinde kuşkusuz şehir çevreleri çok önemliydi. Nidermayer'in haritalarına baktığımızda Char-suq'daki dükkânların yerlerini görebilmemiz mümkündür; kuzeye doğru uzanan dükkânlar şöyledir; ipek dokuma tezgâhları, bakırcılar ve demirciler çarşısı, yiyecek dükkânları ve dericiler bulunur. Batıdaki Irak kapısına doğru uzanan dükkânlar şöyledir; bakırcılar çarşısı, yiyecek satan dükkânlar ve yahudi dükkânları ama bu dükkânlarda neler satıldığı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Doğudaki Huşk kapısına doğru uzanan dükkânlar şöyledir; kumaşçılar, bakırcılar ve yiyecek dükkânlarıdır.¹¹³

SONUÇ

Stratejik ve coğrafi konumu itibarıyla Hindistan'dan İran'a geçiş için önemli bir kavşak olan Herât, XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Timurlu Hükümdarı Şâhruh sayesinde ekonomik kalkınma gerçekleşmiştir. Bu dönemde coğrafi öneminin yanı sıra sahip olduğu iktisadi

¹⁰³ İsfizari, İ.Ü. TDED, s.204; Belenitsky, s.192

¹⁰⁴ İsfizârî, İ.Ü. TDED, s.205

¹⁰⁵ İsfizârî, İ.Ü. TDED, s. 207; Tabibi, a.g.e., s.45

¹⁰⁶ İsfizârî, s.23-24; O'kane, a.g.e., s.5; Aka, "XV. Yy. İlk yarısında Timurlular'da Zirai ve Ticari Faaliyetler", s.111-120

¹⁰⁷İsfizârî, 1338, c. I, 79, s.204;Tumanovich, a.g.e., s.51; Fraser, a.g.e., s.31; E.J.W. Gibb, Baburname being the autobiography of Emperor Babar, Leiden, 1905, s.206

¹⁰⁸ Çandarlıoğlu, a.g.e., s.48

¹⁰⁹ Belenitsky, a.g.m., s.193

¹¹⁰ Herevi, a.g.e., s.595

¹¹¹ Herevi, a.g.e., s.440

¹¹² Chahar Maqala, s.93,68

¹¹³ Oskar Von Niedermayer, *Afganistan*, 1924, Leipzig, Bk.Haritalar

potansiyel ile de dikkat çekici bir merkez haline gelmiştir. Şehir halkının başlıca geçim kaynağı; tarım, hayvancılık ve ticarettir.

Şâhruh, yeni büyük fetihler yapmamış, ama tarım, ticaret ve uluslararası ilişkilerin gelişmesine büyük önem vermişti. Sultan Şâhruh zamanında, Herât dünyanın en ilmi, siyasi ve ekonomik anlamda refah şehirlerinden sayılıp bu önemi yaklaşık yüz yıl sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

- ABDURREZZAK es-Semerkandi; **Matla-ı Sadeyn ve Mecma-i Bahreyn**, c. II Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 2008 (ed. A. Kayumov- M.Ali) (terc. Asaniddin Urunbayev)
- AKA, İsmail; **Mirza Şâhruh ve zamanı**, TTK, Ankara, 1994, s.201
- “XV. Yüzyılın İlk yarısında Timurular’da Zirai veTicari Faaliyetler”, **TDED**, c. X-XI, İstanbul, 1979-1980, s.111
- AKALIN, Şebnem; “Kervansaray”, **DİA**, c.25, 2002
- BARTOLD W; “İstoriko-geografiçeskom obzore İrana” 1903, s. 33-43
- “Herât ve Herirud Boyu” **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı 27, 1973
- BELENİTSKY, A.M; **İstoriçeskaya topografiya Gerata XV.**, Moskova,1946
- BRANDENBURG, Dietrich, **Herat: eine timuridische Hauptstadt**, Austria: Akademishche Druck-Verlagsanstalt, 1977
- BRETSCHNEİDER, E.; **Medieval Researches from eastern Asiatic sources**, London, 1898
- COLONEL, G.B Malleson; “Herât”, **The Granary of Garden of Central Asia**, 13, London, 1880
- ÇANDARLIOĞLU Gülçin; **Orta Asya’da Timuriler, Çin’de Ming Münasebetleri**, İst. 1995
- DİLER, Ömer; **İslam Darp Yerleri: İslamic Mints**, İstanbul, 2009
- EL-HEREVÎ, Seyf İbn Yakub; **Tarih Name-i Herât**, Calcutta, 1944
- EL-MAKDİSÎ, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir Ahsanü’t-Tekâsim fı Ma’rifat el-Ekâlîm (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions). (Trans. B. Collins), 1994
- FLOOR, Willem, Bâzâr, **Enciclopedia İranica**, 1989, Vol IV.
- FRASER, James B; **Narrative Journey**, London, 1825
- FRYE, Richard; **Ancient İran**, München, 1993
- GİBSS, E.J.W; **Baburname being the autobiography of Emperor Babar**, Leiden, 1905
- GROUSSET, Rene; **Bozkır İmparatorluğu**, 1980
- HAFİZ-I EBRU; **Coğrafya-ı Hafız Ebru Kısmet-i rub’i Horasan**, yay. Mail-i Herevî, Tahran (1349).
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, **The Geographical Part of the Nuzhat al Qulub** (Translated by. G. L. Strange, Printed of the Trustes of the E. J. W. Gibb Memorial), Leyden, 1915
- İBN AL-BİTAR; **Kitab al-jami’li mufradat al-adwiya wa al-aghddhiya**, www.alwaraq.net
- İBN HAVKAL; **The oriental geography of Ebn Haukal**, London, 1800
- İBN-İ RÜSTEH; **Kitabu’l-Â’lâki’n-Nefise**, tas: Ebi Ali Ahmed b. Ömer, tah: F.Sezgin, Leiden, 1981
- İSFİZARÎ, Muinüddîn-i Muhammed Zamchi; **Ravzatü’l-cennat fı evsaf-ı medineti Herât**, c.1-2. (Tsh. M. K. İmam). Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran,1960 (1338-1339)
- Çemen-i devvum kısmının özeti için Bk. Türk Dili ve Edebiyeti Dergisi**, İstanbul, 1946.
- Islamic Republic of Afghanistan Ministry of Commerce and Industries, **Herât Province**, 2007.
- “İstoriya Uzbekskoy SSR”, C 1, kitap 1, Aşkabat, 1957
- QASİM b. Yusuf; **Irshad al-zira’a**, Edited by Muhammad Mushiri. Intisharat-i Danishgih-i, Tahran, 1346
- KRAWULSKY, Dorothea; **Horasan zur Timuridenzeit nach dem Tarih-e Hâfız-e Ebrû**, Wiesbaden, 1982

- LAL, Munshi Mohun, "A brief description of Herât", journal of the asiatic society of bengal, Calcutta 1934.
- LAUFER, Berthold; **Sino-İranica Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient İran**, Chicago, 1893
- MARSH, Hippisley Cunliffe, **Description of a Journey Overland to India, viâ Meshed, Herât, Candahar and the Bolan Pass**, 1872
- MASSON, V.M., ROMODİN, V.A., **Afganistan Tarihi**, 1964, Nauka. 1.cilt
- NAJİMÎ, Abdul Wasay; **Herât**, London, 1988
- NİZAM-İ Arûdî of Samarqand; **Chahar Maqala**, London: Printed by the Cambridge Universty Press (1921)
- NİEDERMAYER, Oskar Von, **Afganistan: 1924**, Leipzig
- O'KANE, Bernard; **Timurid Architecture in Khurasan**, 1987
- PETRUŞEVSKY, İ.P; "Zemledeliye", XIII-XIV. Yüzyıllarda İranda Arazi Mülkiyeti ve Tarım İlişkileri, Bilimler Akademisi Yay., 1960
- PİYADEOĞLU, Cihan; **Güneş Ülkesi Horasan**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2012
- PRASAD, Charan; **Foreign trade and commerce in ancient İndia**, Delhi, 1977
- PUYAN, Resul; **Coğrafyay-ı Umumi Herât**, Meşhed, 1388
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya; **Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından seçmeler**, İstanbul, 2013
- STEWART, C.E; **The Herât Valley and the Persian Border, from the Hari-Rud to Sistan**, 1986
- SUBTENLY, M. E; **Timurids in Transition**, Brill, Usa, 2007
- TABİBÎ, Abdulkakim; "Târîh-i Muhtasar-ı Herât Ahd-ı Timuriyân", Tahran, 1368
- TOGAN, Z. Velidi; "Herât", İ.A, 5-1. s.429-442. İstanbul: MEB, 1988
- TUMANOVICH, N.N; **Gerat XVI-XVIII**, Moskova 1989
- "The Bazaar and Urban Life of Herat in the Middle Ages," in Rika Gyselen and Maria Szuppe, eds., **Matériaux pour l'histoire économique du monde iranien**, Studia Iranica, Cahier 21, Paris 1999
- USLU, Recep; **Herât Tarihi**, İstanbul, 1997
- "Herat", **DİA**, c.17, 1998
- VAMBERY, H; **Herât's Importance**, Science, Vol. 5, No. 122 (Jun. 5, 1885).
- VASİFÎ, Zeynuddîn Mahmûd; "Bedâyi'ü'l-vekâyi" (nşr. A. N. Boldyrev); Safâ, Edebiy-yât, 1621-1623
- Yakut el-Hamevi, **Jacut's geographisches wörterbuch**, 626/1229; ed. Fuat Sezgin, 1994.